

Др Владимир ВУЛЕТИЋ*

ЗАТО СЕ СПРЕМИ ДА ОДСЕЧЕШ МЕСО АЛ' КРВ ДА НИСИ ПРОСУО: PRETIUM IUSTUM КАО КАТЕГОРИЧКИ ИМПЕРАТИВ¹

Сажетак

Уговор о купопродаји је један од најстаријих економских и правних инструмената који, услед своје веома сложене еволуције и утицаја на остале консенсуалне контракте, има посебно место у науци.

Правна природа овог уговора, дилеме у вези са његовим пореклом, изражени утицај различитих правних система (у првом реду грчког) у његовом обликовању, као и велики број правила у вези са битним елементима овог контракта, одговорношћу продавца и купца и, најзад, његовим бројним модалитетима, опредељују аутора да се позабави једним посебно значајним питањем развоја цене код купородаје.

Правило да цена мора бити правична (*pretium iustum*) данас се не доводи у питање и општи је став који је нашао место у свим грађанским законцима па и нашем Закону о облигационим односима и Нацрту Грађанског законика Србије.

Међутим, у овом раду аутор настоји да укаже на дуг и релативно спор процес развоја овог правила, на неколицину дилема и разлика у приступу, посебно од става класичног римског права *inviset se circumscribere* до посткласичног и средњовековног *laesio enormis*.

У ту сврху аутор је покушао да осветли допринос римских јурипрудената, њихов начин логичког размишљања, допринос клаузуле *quiddid dare facere oportet ex fide bona*, и моралног категоричког императи-

* Ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду (amicusbg@gmail.com; pfc@ius.bg.ac.rs)

1 Овај рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта "Идентитетски преображај Србије" Правног факултета Универзитета у Београду, за 2019. годину.

ва античких и средњовековних философа, Аристотела, Цицерона, Томе Аквинског и Хуга Гроција.

Тај својеврсни правнички код послужио је аутору да представи непрекинуту линију односа према моралности у праву којом су и многи велики писци, попут Шекспира, били заокупљени.

Кључне речи: уговор о продаји и куповини - *pretium iustum* - *laesio enormis* - *bona fides* - грађански законик

1. Дефинисање правичне цене код уговора о продаји

Цена је један од два битна елемента уговора о продаји и куповини. Основно питање у вези са продајом посткласичног римског права је дилема да ли је консенсуалност и даље суштинско обележје овог уговора.

Епитоме Гаја сведоче да посткласично право није одустало од консенсуалне продаје, јасно наводећи да простом сагласношћу воља настају облигације из куповине и продаје, с обзиром да се више захтева сагласност од неког писмена или свечане радње, а оваква облигација може бити закључена чак и између одсутних, што није могуће у другим случајевима.²

Међутим, Теодосијев Кодекс указује да је продаја захтевала писани поднесак, одговарајућу писану исправу да би продаја била ваљана:

*“Cum inter emptorem ac venditorem de menciipii pretio convenerit et fuerit conscripta venditio...”*³

*“Res, quae proposita actione repetitur, transferi a possidente ad alterum nullis contractibus potest; neque inde aliqua fieri scriptura a permittitur.”*⁴

Ова одступања од консенсуалности продаје у посткласичном праву тумаче се у романистичким ставовима претежно као инсистирање на предаји ствари, једној врсти реалног облика, што продају посткласичног права приближава реалној а удаљава од консенсуалне.

2 *Gai Ep. 2, 9, 13-14: Consensu fiunt obligations ex emptionibus et venditionibus...; quia in huiusmodi rebus consensus magis quam scriptura aliqua aut solemnitas quareitur. In quibus rebus etiam inter absentes obligatio contrahi potest, quod in aliis rebus fieri non potest. Emptio igitur et venditio contrahitur, cum de pretio inter emptorem et venditorem fuerit definitum, etiamsi pretium non fuisset numeratum, nec pars pretii aut arra data fuerit.*

3 *C. Th, 3,4,1*

4 *C. Th, 4,5,1*

Да уговор о продаји није сматран закљученим и да не ствара обавезе за странке пре него и друга страна не изврши своју обавезу, сматра Казер.⁵

Диожди је супротног мишљења и наводи да је продаја суштински сачувала своју форму познату класичном праву, да су и други консенсуални контракти потпуно опстали у посткласичном праву, као што је и развој контраката у ствари линеаран, од класичног до Јустинијановог права.⁶ Овакав закључак Диожди изводи из своје анализе развоја стипулације, мада се чини да је напред цитирани фрагмент Гајевих Епитома поуздан и недвосмислен доказ у прилог овој тврдњи, који овај романиста није анализирао приликом заузимања свог става.

Иако може деловати да, имајући у виду овај Гајев фрагмент из Епитома нема ни једне разлике између класичне и посткласичне продаје, пажљивија анализа не може пренебрегнути неке разлике у нијансама формулација. У делу посвећеном класичној консенсуалности, примећено је да Гај инсистира само на простој сагласности воља да би продаја настала, међутим, у Епитомама он наводи да “се сагласност више (подвукао В. Вулетић) захтева од неког писмена или свечане радње”. Делује да ово ипак указује да, консенсуалност, истина и даље најважнији елемент уговора о продаји, није увек и једини: користе се и писане форме и свечане радње.

Још један фрагмент из Гајевих Епитома указује на другачији положај капаре код посткласичне продаје. Док је капара у класичном периоду развијен и изнијансиран институт, делује да у посткласичном праву нема ни изблиза такав значај:

*“Emptio igitur et venditio contrahitur, quum de pretio emptorem et venditorem fuerit definitum: etiamsi pretium non fuerit numeratum, nec pars pretii aut arra data fuerit”*⁷

Јасно је, дакле, да продаја настаје у посткласичном праву чим продавац и купац одреде цену, упркос томе да ли је цена исплаћена, у целости или делу, или да ли је дата капара или не. Из ових одредби Гајевих Епитома, сматра Магдолна Сич, види се тежња да се истакне улога сагла-

5 Ово доводи продају на претходно стање јединственог акта исплате цене и предаје ствари, што је врло блиско реалној продаји, М. Kaser, *Das Römische Privatrecht, erster abschnitt (das altrömische, das vorklassische und klassische recht)* München 1954, 281.

6 G. Diosdi, *Contract in Roman Law from the Twelve Tables to the Glossators*, Cambridge 1921, 311.

7 *Gai Ep*, 9, 17, 14

сности воља као битног елемента уговора, насупротив писаној или свечаној форми, као и исплати цене или давања капаре.⁸

Међутим, с друге стране, Анамари Петрановић, инсистира на делу фрагмента Гајевих Епитома који дозвољава и писану форму уговора о продаји, па тако тежи закључку да посткласична продаја ипак није потпуно консенсуална и да има доста ситуација у пракси у којима се писана исправа, поготову када је реч о продаји непокретности, претежно користи.⁹

2. Развој идеје у философским поимањима Аристотела и Цицерона

У свим фазама њеног развоја доминирала је једна идеја: ово начело представља поштовање савесности, морала, добрих обичаја, култа предака, исконског поштења које је, чини се, много важније Римљанима, него ли осталим народима у окружењу.¹⁰

Првобитни утицај начела *bona fides* на Римљане, последица је, пре свега, величине тржишта у којем су се обављали правни послови. Омањи град-држава, с почетка развоја, Рим на седам бежуљака, затворена кућна привреда, лично познавање учесника у правном промету, снага дате речи чијим се непоштовањем ризикује гнев богова, вређа култ предака и презрење заједнице које неминовно доводи и до *aquae et ignis interdictio*, били су, с почетка, и више него довољан разлог да се Римљани строго придржавају савесности и поштења, добре вере у правним пословима. Уосталом, апстрактност правних послова у овом периоду, толико су омогућавали простора злоупотребама, да не би ни могли да опстану без уврежене свести о поштовању *bona fides*.¹¹ Код уговора о продаји, ово начело

8 Делује да се помоћу ових одерби води нека врста борбе против праксе у којој су све ове форме веома често коришћене. Ову борбу је, несумњиво, започео још сам Гај и само настављају састављачи Алариковог Зборника уношењем нових одредаба, М. Фејеš – Сић, *Ugovor o kupovini i prodaji prema odredbama zbornika Lex Romana Visigothorum*, (mag. teza), Novi Sad 1985, 139.

9 Она ипак признаје да се из Гајевог фрагмента не може закључити прецизна правна дефиниција ствари као објекта продаје у писаној форми и наводи да ову непознаницу није решио ни Јустинијан, А. Петрановић, *Položaj kupca u pravnom režimu rimske kupoprodaje* (dok. disertacija), Zagreb 1996, 52.

10 Грчки историчар Полибије, у 2. веку, са дивљењем истиче да ће Грк, ако да реч пред десет сведока, ипак избећи да је одржи: реч Римљанима је, напротив, и без сведока, за њих закон, М. Милошевић, *Римско право*, Београд 2012, 68.

11 То су многобројне свакодневне ситније и крупније међусобне услуге суседа, пријатеља и рођака које су обављане са накнадом или без накнаде, али увек пријатељски, суседски, са пуним поверењем, не доводећи до ситуације да се тражи интервенција државе – да се поди-

има незаобилазну улогу, посебно имајући у виду заштиту права купца, па ће бити речи о развоју начела, имајући у виду углавном правне послове и његов значај у уговорним односима.

Основна идеја еквиваленција у пословним односима, што је централно поље деловања начела *bona fides* у сфери приватног права, позната је већ старим Грцима. Аристотел, разматрајући ово питање у 4. в. п. Х, истиче да странке у пословном промету морају бити једнаке, дакле да се нико не богати на штету другог, а правично је средина између добитка и губитка, односно да се после има исто колико се имало и пре.¹²

У својој *Реторици*, Аристотел истиче:

*"Очигледно је да, уколико писани закон противуречи нашем случају, треба прибегавати општем закону који је сагласнији са правичношћу и правдом, с образложењем да судска формула, судити по својем најбољем разумевању значи да се не ваља придржаватисамо писаних закона."*¹³

*"Надаље, указивати да је улога судије да дели правду и, доследно томе, да није његово да гледа слово уговора, већ оно што је праведније, а праведно се не може измерити ни преваром ни принудом (јер се темељи на природи), док се, супротно томе, уговори могу заснивати на превари и принуди."*¹⁴

Премда су ове Аристотелове мисли сувише апстрактне и далеко од конкретних случајева у којим се налазе учесници у правном промету, основна идеја је добра и показује прави пут: задатак судије (па тако и сваког правника) више је да поштује правичност и правду, да не буде само пуки извршитељ слова закона, поготову онда када закон није у складу са правично-

же тужба. У тим случајевима, пошто се није рачунало са евентуалним подизањем тужбе, нису ни поштоване формалности", D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, Beograd 1978, 190.

12 *"...Важно је само да се утврди да један неправду трпи, а други је наноси, да је један оштетио а други је на штети. Зато судија настоји да такву неправедност која се оглушује о једнакост изједначи. Судија поново успоставља једнакост када би од већег дела дужи пресечене на једнаке делове, одузео онолико колико је тај део већи од половине и додао га мањем делу. Али ако се целина дели између двојице, онда се за сваког од њих каже да је добио свој део ако је добио тачно половину. Једнако је, пак, према аритметичкој пропорцији, средина између превеликог и премалог. Добитком се назива прираштај добру које неко поседује. Претрпети губитак значи имати мање него што се пре тога имало. До тога долази приликом куповине и продаје, и уопште у свим правним пословима које закон дозвољава..."*, Аристотел, *Никомахова етика* (превод Р. Шалабић), Нови Сад 2003, 1132а, 1132б

13 Аристотел, *Реторика* (превод М. Вишића), Загреб 1989, 1, 15, 4 (1375а)

14 Аристотел, 1, 15, 24-25 (1376б)

шћу и поштењем. Тада ваља пресуђивати по својем најбољем разумевању, не осврћући се на слово закона. Већ у овој Аристотеловој мисли, види се ембрион идеје коју ће Римљани касније уврстити у правила о заштити друге уговорне стране клаузулом *quid quid dare facere oportet ex fide bona*.

Римљани, чини се, на један конкретан и казуистички начин, идеју савесности и поштења постављају у средиште проучавања правног промета. Тако Цицерон у другом веку п. Х, разматра питање савесног и поштеног понашања у правним пословима, са посебним освртом на уговор о продаји.

У делу *De Officiis* наводи пример трговца који је путовао, носећи товар жита од Александрије до острва Родос, на којем је тада владала глад.

Искористивши свој брзи брод, трговац је претекао остале бродове који су такође пловили према Родосу, и, стигавши доста пре њих, продао читав товар жита по много вишој цени.¹⁵

Можемо се поставити питање како се може окарактерисати ово понашање трговца? Да ли је он поступио исправно или је био у обавези да најави долазак и осталих бродова, чиме би, свакако, своје жито продао по нижој цени?

Цицерон, дајући одговор, нема дилему: такво понашање продавца је потпуно у супротности са начелом *bona fides*, и оличење је лукаве, злонамерне и неморалне особе. Продавац, верује Цицерон, није смео прикривати чињенице које би утицале на цену продаје товара жита.¹⁶

Опште узев, Цицерон закључује да човек мора добро да поступа, као међу добрим људима, и без обмањивања.¹⁷

3. Допринос римске класичне јуриспруденције

Интересантно је уочити на који је начин сам термин *fides* проширен у тумачењу и примени на *bona fides*. Термин *fides* у текстовима римских правника претежно означава верност датој речи,¹⁸ док се *bona fides* претежно користи да се потврди садржај закључених уговора. Верност

15 Cicero, *De Officiis*, 3. 12. 50, Cambridge Univeristy Press 1991.

16 *Ibid.*

17 "Ut inter bonos bene agier oportet et sine fraudatione", Cicero, *De Officiis*, 3, 70.

18 Cicero, *De Officiis*, 1, 23: "credamus...quia fiat, quod dictum est, appellatam fides". Исти смисао и у 3, 102. Исто филолошко тумачење нуди и Мејер. Видети више R. Meyer, *Bona Fides und Lex Mercatoria in der Europäischen Rechtstradition*, Göttingen 2004, 48-51.

сопственој речи предуслов је за сваки уговорни однос, и стога га Цицерон дефинише као *fundamentum iustitiae*.¹⁹ У овом поређењу *bona fides* не представља само извршење уговора, него, кроз захтев да стране поступају поштено, утиче као начин извршења уговора.

Шермајер (*Schermaier*) покушава да развој термина *fides* веже за паралелу коју повлачи са потчињавањем римској доминацији оних који се предају и тиме обавезују према новом освајачу.²⁰

Можда да би, ипак, најпожељније тумачење контекста речи *fides* у ширењу на *bona fides* могло бити прихватање синтагме "*fiat, quod dictum est*"²¹, као правне инспирације за настанак *iudicia bonae fidei*. Квалификација *fides* као *bona fides*, чини нам се, наглашава суштинску специфичност тог стандарда понашања: то је *bene agere* римског грађанина, који поступа савесно, брижљиво и мудро, поштујући и интерес друге уговорне стране, односно поступа као *bonus vir*. Тако је у уговору о продаји, *arbitrum boni viri* онај ко савесно, независно, имајући у виду интересе обе уговорне стране, доноси одговарајућу пресуду засновану на савесности и поштењу.²²

Простор за доношење оваквих пресуда, шире тумачење појма *fides* и његово претварање у *bona fides*, омогућен је променама у државној и друштвеној структури Рима, које је, неминовно, извршила промене и у обиму, садржини и структури правних послова и тржишне привреде која се почела стварати и класичном периоду. Те промене су условиле и значајно другачија тумачења римских правника, а омогућиле су и деловање магистрата, у првом реду претора да, како то Папинијан истиче, измени, допуни и промени старо *ius civile* за свачије добро и корист.²³

19 "*Fundamentum autem est iustitiae fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas.*" , Cicero, *De Officiis*, 1.23

20 Шермајер истиче да је *fides* у међународним споразумима, чуваним у храму посвећеном богињи *Fides*, изграђеном средином трећег века, наглашен такође као "поступање у складу са датим речима". Тако он изједначава *fides* римског освајача са онима који су се ставили под заштиту таквог *fides*-а: и онај који се предаје у обавези је према освајачу, па је и ова обавеза заснована на основу дате речи, М. J. Schermaier, *Bona Fides in Roman Contract Law*, у R. Zimmermann, S. Whittaker, *Good Faith in European Contract Law*, Cambridge 2000, 78-79.

21 Cicero, *De Officiis*, 1.23

22 D. 19. 2. 24 (**Paulus libro 34 ad edictum**): "...nam fides bona exigit, ut arbitrium tale praestetur, quale viro bono convenit"

23 D.1.1.7.1(**Papinianus libro secundo definitionum**): "*Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi vel supplendi cel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam.*"

Облигационе обавезе, за разлику од стварноправних, утуживе су у Риму посебном групом тужби - *actiones in personam*.²⁴

С обзиром да су ово тужбе које је предвиђало *ius civile*, њихове формуле засноване су *in ius conceptae*, па се дужничка обавеза изражава у формули термином "*oportere*"²⁵ а сам садржај његове обавезе термином "*dare*", уколико је реч о преносу одређеног права, односно "*dare facere*"²⁶ у осталим случајевима.²⁷

У зависности од степена слободe судије при одлучивању, односно његове могућности да прихвата и додатке формули, тужбе *in personam* се могу поделити на тужбе *stricti iuris* (*iudicia stricta, iudicia stricti iuris*) и на тужбе *bonae fidei* (*iudicia bonae fidei*).

Тужбе *stricti iuris* судији остављају могућност само да утврђује исправност тужбеног захтева, прецизно сагледавајући све обавезне делове у формули. Његова слобода при одлучивању је сведена на најмању меру, јер је самом формулом и њеним деловима он потпуно везан, и самим тим није у позицији да прихвата било какве додатке формули, приговоре, адјудикације и остале налоге, укључујући, при том, и околности које би могле битно утицати на оправданост тужбеног захтева.

Опште узев, судија и није у прилици да уопште процењује оправданост тужбеног захтева. Ово је посебно изражено уколико је тужбени захтев *certum* (*certa pecunia* у случају да тужилац потражује одређену количину новца, или *certa res*, уколико се потражује одређена ствар) односно уколико је тачно објективно одређен.

24 Поступци *in personam* су, по својој структури, облици формализоване и контролисане освете због учињене "неправде" и показују велике сличности с развојем поступке у другим примитивним правима. Као и код других народа, и у Риму су први предмет процесне заштите били деликти (вероватно *iniuria* и *furtum*) да би касније правни послови добили заштиту тако што се неизвршење обавезе схвата као деликт.", М. Милошевић, 197, фн. 74.

25 *Dare oportere* је већ раније компонента *legis actio sacramento in rem*, М. J. Schermaier, 73.

26 Ово се односи на експлицитну обавезу туженог. Он је мора извршити јер је по закону обавезан на то. Како Виеакер каже: "Подношење правног захтева тужиоца ритуалним изговарањем формуле, сада је преформулисано у објективно формулисан основ за доношење одлуке магистрата", F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte: Quellenkunde, Rechtsbildung, Jurisprudenz und Rechtsliteratur*, München 1988, 102.

27 Тако и Милошевић: "Улоге тужиоца и туженог се јасно разликују већ на почетку суђења: та разлика је још израженија у даљем току спора, јер за тужиоца неуспех значи само да није имао право, док неуспех туженог увек води, у крањој линији, дужничком ропству", М. Милошевић, 197.

У овом случају, судија је у потпуно подређеном положају формули: његов задатак је само да оцени да ли тужени по цивилном праву дугује нешто или не, да утврди исправност саме формуле, и, уколико утврди да је она испрвна и да тужени заиста нешто дугује, његов посао је практично окончан.

То колико тужени дугује опет није на судији да процени, јер је предмет дуга већ наведен у формули и према њему судија само треба да донесе пресуду.²⁸

Пре свега делатношћу старих правника (*veteres*)²⁹, у интенцији формуле судија сада бива упућен да суди тако да процени све оно што тужени дугује на основу добре вере – *quidquid dare facere oportet ex fide bona*. Ово је револуционарни тренутак и у заштити права купца. Проширење интенције формуле клаузулом *ex fide bona* омогућава судији да, приликом одређивања пресуде³⁰, води рачуна о свим приговорима купца као туженог, који могу битно утицати на исход суђења.³¹ Он је сада слободан

28 Донекле је само различита ситуација у случају *certa res* захтева, јер би судија морао да, након литисконтестације, процени вредност ствари која се дугује (*quanti ea res est*). Управо из овог разлога, опасност да тужени изгуби спор због плуспетиције је велика, јер би тужба била одбијена *a limine* уколико захтева више него што му припада или захтева нешто друго у односу на оно што му припада. Овако и М. Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb 1954, 39, М. Милошевић, 192, В. Biondi, *Iudicia bonae fidei*, Palermo 1920, 86.

29 Израз *veteres* представљао је назив за старе правнике који су деловали пре караја републике, и који су, у знак великог поштовања, називани *стари* од стране јуриспрудената класичног периода. Најпознатији правници који су својим угледом утицали на потоње били су, између осталих, Секст Елије (који је објавио прву правну књигу, састављену од три целине: текста Закона 12 таблица, тумачења овог текста и збирке легисакција *Ius Aelianum*), Маније Манилије, Марко Јуније Брут, Квинт Муције Сцевола (најугледнији правник Републике, конзул и *pontifex maximus*), и Цицерон, види више О. Станојевић, *Gaius noster (прилог историји римске правне науке)*, Београд 1976 и О. Станојевић, “О Гајевом делу *Rerum cottidianarum sive augeorum libri VII*”, *Анали Правног факултета у Београду*, 1-4, 1983.

30 *Iudicia bonae fidei*, следствено овоме, представља битно обележје у историјској еволуцији од поступка *legis actio sacramento* до когниционог поступка. Шермајер истиче да је најважнији моменат сједињавање начела *bona fides* са формулом, и њихово интегрисање у законску процедуру. Резултат је проширење овлашћења судије, М. J. Schermaier, 76.

31 Инсистирањем на позивању на *fidem bonam*, судија сада не узима у обзир само изричите додатке странака формули, тумачећи их строго према употребљеним изразима и речима, него и све евентуалне доложне радње или преваре на које му може указати тужени да их тужилац починио. То ће у великој мери судијску одлуку учинити веродостојнијом, R. Meuser, 92. У истом смислу Хорват и Цимерман и Витакер - Судија може да прихвати све додатне споразуме странака (*pacta adiecta*), може уважити свако преварно и непоштено поступање странака, па се тужени могао позивати пред судијом на тужиочев *dolus*, макар у формули

да самостално размотри тужбени захтев и да процени, у складу са добром вером, да ли је и у коликој мери само потраживање засновано.³² У овом смислу *officium* судије је проширен од пуког примењивања чињеница из формуле на процену оправданости тих чињеница *ex fide bona*.

Поставља се питање, уколико *circumscribere* није представљало било какву превару, или је представљало само ситну која не подлеже правном санкционисању, како се неки аутори залажу, уколико је прихватан либерализам тржишта а самим тим и потпуно слободно закључивање уговора о продаји, зашто је уопште постојала потреба да се уводи једна нова клаузула у формулу која је толико променила положај оштећене и преварене стране?

Није ли могуће да су римски правници, управо сагледавајући честе случајеве најразличитијих превара, од којих су, вероватно, најбројније биле код уговора о продаји, као најважнијег и најраспрострањенијег, дошли на револуционарну идеју увођења клаузуле *ex fide bona*? Да су ситне преваре биле увек само ситне, тешко би се, чини се, појавила свест о потреби заштите преварене стране. Делује, стога, могуће да, поред реакција државе на јавноправном пољу, ово бива одговор претора и јуриспруденције у приватноправним односима, чиме није умањен дотадашњи либерализам у закључивању правних послова, нити је тржиште, историјски је већ показано, трпело било какве последице.

Чини се да је ова клаузула не само револуционарна, него и “еволуционарна”, с обзиром да од њеног увођења почиње потпуно другачији, за важан степен виши, обим заштите права оштећене стране, у нашем случају, купца. После њеног увођења, у појму заштите преварене стране више ништа није као раније. До тада етички, морални кодекс понашања приликом закључивања правних послова, постао је правни институт³³ који је и даље живо развијан делатношћу јуриспрудената.

није предвиђен *exceptio doli (doli exceptio bonae fidei iudicis inest)*. Судија и без приговора уважава силу и принуду као основе који могу одбити тужиочев захтев, М. Horvat, 40, R. Zimmermann, S. Whittaker, 49.

32 Иако је везан формулом коју претор издаје, судији клаузула *ex fide bona* омогућава да обликује суштински садржај формуле. Тиме је омогућено да се смекшају стари, крути, формализовани поступци да би се постигли праведнији резултати, М. J. Schermaier, 76.

33 Клаузула *quidquid dare facere oportet ex fide bona* односила се и на обавезе странака у компензацији. Судија је могао пребити и све захтеве туженог из истог правног посла (*ex eadem causa*), чак и уколико нису биле истоврсне (*ex eadem specie*). Начело *bona fides* не би дозволило да тужени своју обавезу мора да испуни у целини, уколико постоји контразахтев туженог из истог правног посла, R. Zimmermann, S. Whittaker, 52.

4. Одсјај посткласичне и средњовековне моралности у модерним решењима

Формализам уговора о продаји је снажно изражен код продаје непокретности у посткласичном периоду, о чему сведочи и одредба из Теодосијевог Кодекса:

*“Qui comparat, censum rei comparatae cognoscat: neque liceat alicui rem sine censu vel comparare vel vendere. Inspectio autem publica vel fiscalis esse debet hac lege, ut, si aliquid sine censu venierit, et id ab alio deferretur, venditor quidem possessionem, comparator vero id, quod dedit pretium, fisco vindicante, perdat. Id etiam placuit, neminem ad venditionem rei cuiuslibet accedere, nisi eo tempore, quod inter venditorem et emptorem contractus solemniter explicatur, certa et vera proprietates a vicinis demonstraretur; usque eo legis istius cautione currente, ut, etiamsi subsellia vel, ut vulgo aiunt, scamna vendantur, ostendendae proprietatis probatio compleatur. Nec inter emptorem et venditorem solemnitas inquisitionis cuniculis celebrentur, sed fraudulenta venditio penitus sepulta deperat.”*³⁴

Из ове одредбе се може видети да је део продајног уговора и плаћање земљишног пореза, затим обавеза да се изради писана исправа и да се својина утврди пред суседима. Инсистира се на остваривању фискалних интереса државе, поготову када је реч о регистрацији новог власника непокретности, као новог пореског обвезника. Зато се и прописује и посебан услов правне ваљаности продаје непокретности: обавеза суседа да потврди продавчеву својину на продаваној непокретности. Та обавеза суседа мора бити извршена у време закључења уговора и они потврду о продавчевој својини морају манифестовати на одговарајући јасан и недвосмислен начин.

Чини се да је, следствено овоме, формални акт потврђивања својине, битан елемент форме овог уговора о продаји, јер, без испуњења овог услова, купац не може стећи својину над непокретности, па се ни уговор не може сматрати закљученим.

Израз овог фрагмента *“solemniter explicatur”*, односно свечано закључење уговора, Казер тумачи као обавезу састављања писане исправе.³⁵ Премда се из овог фрагмента не види да се захтева *traditio corporalis*,

³⁴ С. Th, 3, 1, 2.

³⁵ Уговор о продаји непокретности се закључивао у присуству суседа који су били позвани да потврде продавчеву својину, а затим је купац плаћао цену, без обзира на то што експлицитно обавеза исплате цене није истакнута у фрагменту – та се обавеза подразумева. На послед-

јасно је да одговарајуће присуство јавности мора бити постигнуто, управо путем писане исправе коју потврђују сведоци (суседи).³⁶

Посткласична продаја, иако нема формалних захтева за класичном традицијом, не може се разумети као одустајање од тога да предаја ствари уопште не уследи. Најчешће се одвија истовремено са плаћањем цене.³⁷

Штавише, продавчева одговорност је директно повезана са купчевом обавезом плаћања цене. Само на овај начин он може постати одговоран:

*“Venditor ...pretio accepto auctoritatis manebit obnoxius: aliter enim non potest obligari.”*³⁸

Посебно питање, у вези са правима купца у посткласичној продаји, је ситуација у којој једно лице исплаћује цену, а друго лице је у писаној исправи означено као купац ствари. У ствари, ваља дати одговор на питање да ли плаћање цене, на основу чињенице да прихват цене од стране продавца уједно ствара и његову уговорну обавезу и одговорност, има темељну улогу у преносу својине на означеног купца:

*“Fundus eius esse uidetur, cuius nomine comparatus est, non a quo pecunia numerate est, si tamen fundus comparatori sit traditus.”*³⁹

ку су сви ови неопходни елементи констатовани у писаној исправи, који потписују како стране уговорнице, тако и суседи у својству сведока. Овако закључени уговор једино је третиран као правно ваљаним. Види више у М. Kaser, 199. и даље.

36 Традиција посткласичног права тако постаје у ствари самосталан правни посао са стварноправним ефектима, тако што из самог договора и споразума странака настаје обавеза преноса својине (*animus transferendi et acquirendi dominii*), Р. Bonfante, *Instituzioni di diritto romano*, Roma 1934, 347.

Хаузманингер и Зелб наводе да у садржај уговора о продаји, за разлику од класичног права где је постојала *iusta causa traditionis*, у посткласичном праву улази и сваки акт традиције, која се, у ствари, своди само на писану клаузулу исправе извршеног преноса својине, Н. Hausmaninger, W. Selb, *Römisches Privatrecht*, Berlin 1987, 288.

37 Претпоставка је да би купац своју обавезу плаћања цене извршио тек уколико располаже предметом продаје, па се у посткласичном праву може дефинисати ново начело које је у супротности са класичним периодом - *emptio dominium transferentur*, које подразумева стварноправни ефекат продаје, с тим да права купца настају тек када он изврши своју обавезу, плаћање цене. Види више у Н. Hausmaninger, W. Selb, 300. и даље.

38 *Pauli. Sent. 2, 17, 1*

Вреди напоменути да, упркос томе, што овај фрагмент изричито помиње тужбу за правне недостатке ствари *actio auctoritatis*, која је позната много пре посткласичног периода, и везана је превасходно за продавчеву одговорност за евикцију, овај фрагмент се наводи као доказ самог постајања одговорности.

Из овог фрагмента Павлових Сентенција, види се да земљишна непокретност припада оном лицу за које је купљено, а не оном лицу које је платило цену, уз услов да је земљиште предато купцу. Видљиво је да именоване купца у писаној исправи, поред традиције ствари, одређује пренос својине на купца, који је онај и који је именован и коме је ствар предата. Самим тим делује да плаћање цене од стране другог лица нема посебан значај за одређивање положаја купца. Међутим, од плаћања цене зависи сама правна ваљаност уговора. Из овога, може следити, да лице које је исплатило цену (а само није постало власник ствари, с обзиром да је друго лице именовано као купац у писаној исправи, а и њему је извршена традиција ствари) може захтевати повраћај новца само од новог власника (именованог купца) а не од продавца.⁴⁰

У Јустинијаново време продаја, чини се, враћа класичне особине консенсуализма, у случају усменог уговора:

*“Emptio et venditio contrahitur, cum de pretio convenerit, quamvis nondum pretium numeratum sit, ac ne arra quidem data fuerit; nam quod arrae nomine datur, argumentum est emptionis et venditionis contractae.”*⁴¹

Уколико стране уговорнице продају предвиде у писаној форми, његов правни ефекат ће зависити ипак од ваљаности писане исправе у којој је сачињен:

*“...in his autem quae scriptura conficiuntur non aliter perfectam esse emptionem et venditionem constituimus, nisi et instrumenta emptionis fuerunt conscripta vel manu propria contrahentium, vel ab alio quidem scripta, a contrahente autem subscripta et, si per tabellionem fiunt, nisi et completiones acceperint et fuerint partibus absoluta...”*⁴²

Имајући горе наведено у виду, може се истаћи да посткласично право заштиту права купца обезбеђује алтернативно ако је исплаћена цена, или је извршена предаја ствари, док је анализа извора показала да има наговештаја да је била довољна и само делимична исплата цене.

39 *Pauli Sent.* 2, 17, 14.

40 Ако се претпостави ситуација, позивајући се на исти фрагмент Павлових Сентенција да лице, наведено у исправи, закључи уговор у име трећег лица које је наведено у писаној исправи, може се закључити да то лице нема права које би иначе купац имао. Делује да је ово могуће објаснити римским ставом да не постоји непосредно заступање (*Gai Inst.* 2, 95), па тако лице које је уговор склопило може само имати улогу предлагача закључења уговора, а не и самог уговарача.

41 *Iust. Inst.* 3, 139

42 *Iust. Inst.* 2, 23

Могли би се, стога, закључити да се уговор о продаји посткласичног права не сматра закљученим када је постигнут споразум о битним његовим елементима, предмету и цени, што је обележје класичне продаје, већ се захтевају додатни, формални услови, што посткласичну продају објективно удаљава од консенсуалног контракта.⁴³

Током средњег века, развијају се, превасходно под хришћанским теолошким тумачењима, правила о забрани прекомерног оштећења (*laesio enormis*) уговорних страна код уговора о продаји. У истицању моралности као категоричког императива и код овог контракта истичу се посебно Тома Аквински, папа Грегорије IX и Хуго Гроције.

Тако је Бартол из Сасоферата (*Bartolus de Sassoferato*) оправдао постојање локалних обичаја, али је истовремено ограничио њихову област дејства, инсистирајући да се обичајно право мора ускладити с правилима римског приватног права. Развио је и скуп правила о сукобу закона, коментаришући глосиране текстове из Дигеста и Кодекса и уопштавајући пресуде донете на основу тих извора,⁴⁴ а дао је и завршни облик теорији феудалне својине на римским основама (*dominium directum, dominium utile*).⁴⁵ Балдо Убалди (*Baldus de Ubaldis*), припадник коментатора и последњи велики средњовековни правник, дао је релативно кохерентну оцену значења и дефинисања термина *bona fides*. Међутим, његов рад се углавном ослањао на идеје Аристотела и Томе Аквинског.⁴⁶

У Декрету Грегорија IX наводи да уколико је продавац продајом преварен преко половине правичне цене, продавац, да би одржао продају може ипак захтевати, или да се врати ствар, или да се доплати до пра-

43 Ни у феудалном праву продаја неће моћи настати простом сагласношћу воља странака. Поред консенсуса, захтевано је или изговарање посебних свечаних формула (*fides facta*), или предаја ствари (*res prestita*), G. Diosdi, G, 366.

Магдолна Сич, занимљиво је напоменути, истиче да, с обзиром на то да се посткласична продаја третира превасходно као акт размене ствари за новац, па се приликом одлагања предаје ствари или исплате цене, рађа обавеза за другу страну да изврши противчинидбу, може констатовати да је оваква продаја уговор који има обележја и неименованог контракта, Види више у М. Feješ-Siĉ (1985), 156 и даље.

44 P. Stein, *Bartolus, the Conflict of Laws and the Roman Law*, Heidelberg 1980, 251.

45 Вид. више М. Милошевић, "Феудална својина", *Анали Правног Факултета у Београду*, 1-4/2001, 594.

46 Више о томе у В. Вулетић, "Од *bona fides* до начела савесности и поштења", *Анали Правног факултета у Београду* 1/2010, 258-288.

вичне цене, и ако од тога другачије захтева, биће побеђен.⁴⁷ Тома Аквински је, под видљивим утицајем Аристотеловог учења, стао на супротно становиште од римског класичног правила да није недопуштено тзв. ситно заобилажење истине код продаје и куповине, будући да је природно да продавац настоји да прода скупље а купац да купи јефтиније (*invicem se circumscribere*). Овај хришћански мислилац из тринаестог века тврди супротно: скупље продати и јефтиније купити ствар од оног што вреди је, само по себи, неправедно и недозвољено, будући да ниједна странка не сме да се богати на рачун друге.⁴⁸

Хуго Гроције, оснивач школе природног права, своје мишљење темељи не само на принципа хришћанске етике, него и на античким принципима природног права које су уобличио класични римски јурипруденти. Гроције успоставља императив једнакости давања: по природи, контрактима влада једнакост и то баш тако да се из неједнакости рађа право за оног ко има мање. (*in contractibus natura aequalitatem imperat, et ita quidem, ut ex inaequalitate jura oriatur minus habenti*).⁴⁹

Рецепција римског права у Италији дала је у замашном обиму принципе етичког и моралног императива у односима између купца и продавца. Још су глосатори настојали да успоставе равнотежу инсистирајући да се правило о *laesio enormis* примени и на купца. Постојала је, међутим, и извесна разлика у мишљењима. Ацо је, тако, писао да ако је правична цена 10, купац ће бити оштећен преко половине ако је платио 16, јер је 6 више од половине 10. Свој став је аргументовао, да Закон не каже да треба да буде оштећен дупло, тј. да је платио више од 20. Међутим, Плацентин, Мартин и други доктори били су супротног мишљења. Рекли су, да купац не може тражити заштиту ни ако је платио двоструку цену, јер продавац ће бити оштећен преко половине ако је примио 4, тј. он је оштећен преко дуплог што је требало да прими.

47 *Corpus Juris Canonici, Decretales Gregorii IX., Lib. III, Tit. XVII, Cap. III.: „Tenet venditio, licet venditor sit deceptus ultra dimidiam iusti pretii; potest tamen venditor agere, ut restituantur res vel iustum pretium suppleatur, et si alterum praecise petit, succumbit.”*

48 *"Carius vendere aut vilius emere rem quam valeat est secundum est iniustum et illicitum"*, Тома Аквински (izabrano djelo, prevod T. Vereš), Zagreb 1983, 43.

49 Магдолна Сич држи да је ово начело Гроције извео из Павлових фрагмената из Дигеста (D. 35. 2. 63, D. 9.2.33.), М. Сич, "Правична цена (*praetium iustum*) и њена примена током историје", *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, Нови Сад 2006, 206.

Слично ако посматрамо купца који је купио ствар која вреди 10 за 16, такав купац није оштећен ин дуплум, чак ни онда ако би платио 20. Према томе, требало је да плати више од 20, а то потврђују и обичаји.⁵⁰

Сич додаје да се држало да је, и поред ових дилема глосатора, захтев за правичном ценом постао општи већ у току тринаестог и четрнаестог века. Бартол је примену правила о прекомерном оштећењу проширио и на покретне ствари, није га ограничио само на купопродају, а право на раскид уговора обезбедио је и за купца.⁵¹

Почев од четрнаестог века било је владајуће мишљење да правило прекомерног оштећења (преко половине) треба применити и на купца. Сматрало правичним условом да купац стиче право на раскид уговора, уколико је платио више од пуне половине праве цене.

Наш Закон о облигационим односима, чини се, у значајној мери баштини одредбе о домашају етичког императива у правном уобличењу престација продавца и купца. Тако је у Закону присутно начело еквиваленције вредности код двостраних уговора које он темељи као основна начела која, поред интереса странака, треба да обезбеде да се акти размене одвијају по законима тржишта у општем интересу.⁵² У циљу оствари-

50 G. Hannel, *Dissensiones dominorum, sive Controversiae veterum iuris romani interpretum qui Glossatores vocantur*, Lejpcig 1834, 426—427: „Dissentiunt in C. De Rescind. Vend. (C. 4, 44.) L. 1. et L. 2., ubi dicitur, quod potest rescindere venditionem, si deceptus sit, etsi minus pretium habeat. „Minus autem pretium esse videtur, si nec dimidia pars veri pretii soluta sit". Unde dominus Azo dicit, quod idem sit in emtore, ut si quis rem, quae X valebat, emeret pro XVI, quod emtor, si voluerit, potest rescindere venditionem, quia deceptus est ultra dimidiam iusti pretii; et hoc ita probat: verum et iustum pretium erat X et deceptus est in VI, ergo ultra dimidiam iusti pretii, id est, ultra dimidiam X; nec Lex dicit, quod debeat esse deceptus in duplum, sed tantum in dimidiam iusti pretii, ut C. De Rescind. Vend. (C. 4, 44.) L. 2. et L. Si voluntate tua (8). Sed Pla. (Placentinus), Al. (Albericus) et M. (Martinus) et Alii Sapientes dicunt contrarium et dicunt, quod non potest agere, nisi sit deceptus in duplum, et hoc ita probatur. Lex dicit, quod tunc potest rescindere venditionem, si non habet dimidiam iusti pretii. Hoc ita intelligi, si sit deceptus in duplum. Nam deceptus est in duplum, quia ipse venditor debuisset accepisse X et non accepit nisi quatuor. Unde deceptus est ultra duplum, quod debuisset accepisse. Per similitudinem et iste emtor, qui emit rem, quae valebat X, pro XVI, non est deceptus in duplum, nisi XX dedisset; unde non ei subvenitur et ita per consuetudinem adprobatur et ita probo sententiam Alb. (Alberici) et Aliorum."

51 Истовремено, цитирајући Вишкија, Сич наводи да је Бартол у таквој мери проширио примену овог правила да је, у ствари, створио ново, М. Сич (2006), 211.

52 Чл. 15. Закона о облигационим односима, Службени лист СРП, 31/93. Види више у М. Константиновић, "Оштећење преко половине и зеленашки уговори", *Анали Правног факултета у Београду*, 2/1954, 215. и даље, С. Перовић, "Начело еквивалентности и двострани уговори", *Правни живот*, бр. 5-6, Београд 2004, 7-39.

вања и заштите овог начела, Закон предвиђа више правних средстава: одговорност за материјалне и правне недостатке ствари, правила о прекомерном оштећењу и забрани зеленашког уговора и правила о раскиду или измени уговора због промењених околности. У погледу правила о прекомерном оштећењу прихвата субјективни појам и ради остваривања заштите предвиђа кумулативну потребу доказивања како очигледне несразмере тако и постојања заблуде.⁵³ Сич поставља и питање будући да се у наредном члану (чл. 140) регулише заштита у случају зеленашких уговора, да ли је одредба о прекомерном оштећењу уопште потребна, или се може обухватити зеленашким уговорима.⁵⁴

Влада Републике Србије је 16. новембра 2006. године образовала Комисију истакнутих правних стручњака⁵⁵ са задатком да израде нацрт Грађанског законика.⁵⁶ Уставни основ пронађен је у одредбама које се тичу обавезе Републике Србије да уреди и обезбеди заштиту слобода и права човека и грађанина,⁵⁷ да уреди и обезбеди својинске и облигационе односе и заштиту свих облика својине, као и друге економске и социјалне односе од општег интереса.⁵⁸ Уставне одредбе према којима грађани и породице имају право на социјалну заштиту, чије се пружање заснива на начелима социјалне правде, хуманизма и поштовања људског достојанства,⁵⁹ зајемчење мирног уживања својине и других имовинских права стечених на основу закона, као и права на наслеђивање,⁶⁰ права на закључење брака и равноправност супружника, слобода одучивања о рађању, права детета, права и дужности родитеља, посебно породице, мајки, самохраних родитеља и деце,⁶¹ послужиле су Комисији као неопходан правни оквир њеног деловања.

Након више од шездесет година без јединствене грађанске кодификације, Комисија се суочила са опсежним и сложеним задатком редефинисања и правног заокруживања у целину парцијалног и у знатној

53 Чл. 139. ЗОО.

54 М. Сич (2006), 214.

55 За председника ове комисије именован је академик Слободан Перовић. Чланови су, између осталих, и професори Правног факултета Универзитета у Београду Миодраг Орлић, Мирко Васиљевић, Оливер Антић и Марина Јањић-Комар.

56 Службени гласник РС, 104/06

57 Чл. 97, ст. 2. Устава РС

58 Чл. 97, ст. 7. и 8. Устава РС

59 Чл. 69, ст. 1. Устава РС

60 Чл. 58-59. Устава РС

61 Чл. 62-66. Устава РС

мери неусклађеног позитивног законодавства у грађанскоправној материји. Не мање сложен задатак било је усклађивање националних законских решења са ратификованим међународним конвенцијама, директивама и стандардима Европске уније.⁶²

Комисија је овај замашан посао окончала а на јавној расправи налази се нацрт Грађанског таконика Србије који, између осталог, дефинише и поље примене одређивања цене код уговора о продаји. Кад је, истиче се, уговорена већа цена од оне коју је за одређену врсту ствари прописао надлежни орган, купац дугује само износ прописане цене, а ако је већ исплатио уговорену цену, има право захтевати да му се врати разлика. У случају кад између закључења уговора и времена одређеног за његово извршење надлежни орган промени висину прописане цене, купац дугује цену која је важила у време закључења уговора.⁶³

Чини се веома јасним како овај члан кореспондира са посткласичним и посебно средњовековним схватањима о правилима у вези са *laesio enormis*. Инсистирање на повраћају купцу разлике између прописане и уговорене цене, под условом да је уговорена цена већа од прописане, недвосмислено темељи свој *ratio* на Јустинијановим и глосаторским решењима.

У не малом броју средњовековних и, посебно, дела хуманизма и ренесансе, линија инсистирања на моралности у међуљудским односима који се оваплоћују и у праву говори о својеврсном категоричком императиву којег су били свесни не само учени правници широм Европе, већ и писци који су посредно обрађивали ову тематику. Шекспиров отклон и презир према зеленашима и уговорима који у себи садрже неправичне одредбе, посебно истакнут у његовом делу Млетачки трговац, показао је начин кажњавања лица која злоупотребљавају (не)прилике сауговарача. Јеврејски грамзиви трговац Шајлок, игром судбине, бива принуђен да

62 Посебно је, у том смислу, значајна Директива Савета ЕЕЗ бр. 93/13, од 5. априла 1993. године, о непоштеним условима (клаузулама) уговора закључених с потрошачима. Директива је издата у циљу да се искључе непоштени услови из уговора закључених између оних који обављају стручну, пословну делатност и потрошача. Односи се на уговоре чији услови нису одређени обавезујућим законима или одлукама, нити су посебно уговорени (уз сагласност потрошача). По Директиви, услов који није посебно уговорен, може да се сматра непоштеним условом уговора, ако на штету потрошача, супротно захтеву савесних и поштених односа, производи знатну неједнакост у правима и обавезама уговорних страна. Такав услов не обавезује потрошача.

63 Чл. 675. Нацрта Грађанског законика Републике Србије

искуси другу страну сопствено наметнутих зеленашких одредби у уговору који је наметнуо Антонију. Циничан контразахтев Шајлоку да изврши одредбу уговора одсецањем дела тела Антонијевог али да, при том, крв не проспе, указује на презрење према лихварима и странкама у уговору које злоупотребљавају своју позицију.

Делује да је и професор Ландо неке од ових идеја унео и у своје Принципе уговорног права (*Principles of European Contract Law*) омогућавајући оштећеној страни да захтева заштиту, ако је у време закључења уговора био у односу зависности, посебног поверења с другом страном, или је био у економској нужди, или журби, био је неопрезан, неупућен, неискусан, или није имао пословног искуства, под условом, да је за то друга страна знала или је требало да зна и у зависности од околности и циља уговора — претераном непоштеношћу прибавио себи погодност или претерану корист.⁶⁴ Суд, на захтев оштећене стране, уколико за то постоје објективне могућности, има овлашћење да модификује уговор тако да одговара оној садржини коју би странке постигле, поштујући принцип савесности и поштења.

Наш законодавац има доста разлога да једну непрекинуту линију одредби уговорног права, које се односе на прекомерно оштећење и начин уговорања цене код уговора о продаји и у будућности дефинише и развија у правцу истински вековима утврђене потребе за моралношћу у праву. То је пут који, уз све странпутице, најизвесније доводи до неопходне правне сигурности уговорних страна.

⁶⁴ Чл. 109, гл. 4 PECL - "Прекомерна корист или непоштена погодност".

Vladimir VULETIĆ

**THEREFORE, PREPARE THEE TO CUT OFF THE FLESH.
SHED THOU NO BLOOD:
PRETIUM IUSTUM AS A CATEGORICAL IMPERATIVE**

Summary

The purchase and sale contract is one of the oldest economic and legal instruments that, due to its very complex evolution and influence on other consensual counterparts, has a special place in science.

The legal nature of this contract, the dilemmas regarding its origin, the pronounced influence of different legal systems (primarily Greek) in its design, as well as the large number of rules regarding the essential elements of this contract, the responsibility of the seller and the buyer and, finally, its numerous modalities, authorize the author to address a particularly important issue in the development of the purchase price.

The rule that the price must be just (pretium iustum) today is not called into question and the general position is that it has found a place in all civil codes, as well as our Law on Obligations and the Draft Civil Code of Serbia.

*However, in this paper, the author tries to point out to the long and relatively slow process of development of this rule, to a number of dilemmas and differences in approach, especially from the classical Roman law *invicem se circumscribere* to the post-classical and medieval *laesio enormis*.*

*For this purpose, the author tried to highlight the contribution of Roman jurists, their way of logical thinking, the contribution of the clause *quidquid dare facere oportet ex fide bona*, and the moral categorical imperative of the antique and medieval philosophers, Aristotle, Cicero, Thomas Aquinas and Hugo Grotius.*

This kind of legal code served the author to present an unbroken line of attitudes towards morality in the law with which many great writers, like Shakespeare, were preoccupied.

Keywords: *purchase and sale - pretium iustum - laesio enormis - bona fides - civil code.*